

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ, ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ТАҒДЫРЫ

Мұсағұлова Айгүл Болатқызы

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық
зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан

مصير المعالم الدينية والتاريخية في كازاخستان خلال الحقبة السوفيتية

موساجولوفا ايچول بولاتوفنا

مرشّح العلوم التاريخية، أستاذ مشارك
جامعة كازاخ الوطنية التقنية للبحوث باسم ساتبايف
ألماتي، كازاخستان

THE FATE OF RELIGIOUS AND HISTORICAL MONUMENTS IN KAZAKHSTAN DURING THE SOVIET ERA

Musagulova Aigul Bolatovna

Candidate of historical sciences, associate professor
Satbayev Kazakh national research technical university
Almaty, Kazakhstan

СУДЬБА РЕЛИГИОЗНЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД В КАЗАХСТАНЕ

Мусагулова Айгуль Болатовна

Кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный исследовательский
технический университет имени Сатпаева
г. Алматы, Казахстан

Аңдатпа: VII-VIII ғасырларда ислам дінінің Орталық Азия мен Қазақстан аумағына келуі халықтың рухани дамуы мен өркендеуіне тікелей байланысты болды. Исламды түркі мемлекеттері алғашқылардың бірі болып қабылдау, Құранды зерттеу және Қасиетті кітаптың құндылықтарын ұстану мемлекеттің берік іргетасын қалыптастырудың кепіліне айналды.

Алайда, өкінішке қарай, XIX ғасырдағы патшалық Ресейдің отарлық саясаты және кейінгі 70 жыл бойы біздің жерімізде үстемдік еткен коммунистік кезең ислам дінінің негіздерін айтарлықтай әлсіретті. Бұл кезеңде дін кеңестік биліктің қатаң әкімшілік-командалық жүйесі тарапынан қудалауға ұшырап, нәтижесінде ислам діні өзінің ықпалын жоғалтып, оның тарихы халық жадынан өше жаздады.

Бүгінгі таңда бұл мәселеге шынайы көзқараспен қарап, оның қудалануының механизмін ашық әрі әділ зерттеу уақыты келді. Кеңес дәуіріндегі тарихи және рухани ескерткіштерді жою саясаты қоғамның рухани және интеллектуалдық деңгейінің күрт төмендеуіне алып келді. Большевиктік партия ислам дінін қазақ ауылдарына өз идеологиясын енгізуге басты кедергі ретінде қарастырып, оны «ескі дәстүр» деген желеумен қысқа мерзімде жоюға кірісті.

Бұл мақсатта олар тек зорлық-зомбылық әдістерін қолданды, өйткені олардың идеяларының жүзеге асуы мүмкін емес қиял еді. Ал исламтанушылар терең білімді, әділет пен адалдықты жақтаушылар ретінде әділетті қоғам үшін күресіп, большевиктер үшін тек бәсекелес қана емес, сонымен қатар қоғамды ұйыстырып, тәрбиелеуші күшке айналды.

Кеңестік тоталитарлық жүйе дінге қатысты ерекше қатыгездік танытып, жеке адамның рухани әлеміне араласып, барлық адамгершілік қағиданы елемеді. Мешіттердің жабылуы, тарихи ескерткіштердің жойылуы, молдалар мен имамдардың қудаланып, физикалық жойылуы Қазақстандағы исламның ұйымдастырушылық және мобилизациялық негізін әлсіретті. Қазақтардың өмір салтының өзгеруі діни дәстүрлердің жойылып, қазақ халқының атеистік дүниетанымының қалыптасуына ықпал етті.

Түйін сөздер: **мешіт, медресе, тыйым салу, ескішіл деп талқандау, жауынгерлік саясат, рухани ескерткіштер, ерекше жауыздық.**

الملخص: كان دخول الإسلام إلى منطقة آسيا الوسطى وكازاخستان في القرنين السابع والثامن الميلاديين مرتبطاً ارتباطاً وثيقاً بالتطور الروحي والازدهار الثقافي للسكان. لقد أصبح قبول الإسلام من بين أوائل الدول التركية، ودراسة القرآن، والتمسك بقيم الكتاب المقدس، ضماناً لتأسيس دولة ذات أسس راسخة. ومع ذلك، للأسف، فإن السياسة الاستعمارية للإمبراطورية الروسية في القرن التاسع عشر، وكذلك الحكم الشيوعي الذي استمر 70 سنة في أراضينا، أضعفت بشكل كبير أسس الإسلام. خلال هذه الفترة، تعرض الدين للاضطهاد من قبل النظام الإداري القمعي للسلطة السوفيتية، مما أدى إلى فقدان الإسلام لنفوذه، وكاد تاريخه أن يُمحى من ذاكرة الناس.

اليوم، حان الوقت للنظر بصدق في هذه القضية، ودراستها بشفافية وإنصاف، وفهم آلية اضطهادها. أدت السياسة السوفيتية في تدمير المعالم التاريخية والروحية إلى انخفاض حاد في المستوى الروحي والفكري للمجتمع. وقد رأت الحزب البلشفي أن الإسلام هو العقبة الرئيسية أمام نشر أيديولوجيته في القرى الكازاخية، وشرع في القضاء عليه بسرعة بحجة كونه «تقاليد قديمة».

ولهذا الغرض، لم يكن لديهم سوى أساليب العنف، حيث كانت أفكارهم مجرد أوهام غير قابلة للتنفيذ. أما علماء الإسلام، فقد كانوا مناصرين للعدالة والاستقامة، وقاموا بدورهم كمقاتلين من أجل مجتمع عادل، مما جعلهم ليس فقط منافسين للبلشفيين، بل أيضاً قوة موحدة ومرتبطة للمجتمع.

أظهر النظام السوفيتي الشمولي وحشية خاصة تجاه الدين، حيث تدخل في العالم الروحي للأفراد، وتجاهل

جميع المبادئ الأخلاقية. حيث أدى إغلاق المساجد، وتدمير المعالم التاريخية، واعتقال الأئمة والعلماء وإعدامهم إلى إضعاف البنية التنظيمية للإسلام في كازاخستان. كما أن التغيير في نمط الحياة الكازاخية ساهم في تآكل التقاليد الدينية وتشكيل نظرة إلحادية لدى السكان الكازاخ.

الكلمات المفتاحية: المسجد، المدرسة الدينية، الحظر، الإزالة، التدمير، السياسة القمعية، المعالم الروحية.

Abstract: The arrival of Islam in Central Asia and Kazakhstan in VII-VIII centuries. directly related to spiritual development. Receiving Islam among the first of the Turkic states, the study of the Koran and the use of the values of the Holy Book are guaranteed to create a solid foundation of the state. Unfortunately colonial rule in the nineteenth century Tsarist Russia in Kazakhstan, as well as the Communist era, which has existed on this earth 70 years, significantly undermined the foundations of Islam. The first years of Soviet power to exercise caution with respect to the religious feelings of the population. On the one hand, the Bolsheviks promised «Working Muslims» protection of their rights, on the other hand, they sought to stifle the first stirrings of a democratic state. Soviet overtures to the Muslim East was in stark contrast to its militant anti-religious policy, which took place in the following years. In the second half of the 1920s in the Soviet Union began a massive attack on religion. Approval by the end of the totalitarian system of the 1920s gave rise to an unprecedented campaign against religious organizations and clergy, which were seen as political objects. OGPU authorities conducted various activities to prevent tacit association of Muslims, on the one hand, through religious organizations, and on the other, the clergy and the political consolidation of national intelligence. The Bolsheviks took the decision on the registration and de-registration of religious associations, the opening and closing of mosques, supervising the observance of the legislation on cults. This procedure resulted in the limitation and denial of their civil rights, started rough administrative control over all religious activities of the country. Islam has suffered more than other religions because the government conducted a grand experiment to replace the Arabic alphabet from the beginning of the Latin alphabet, and then to Cyrillic. The reform of the alphabet caused tremendous damage to the authority of Islam, has undermined the foundations of the spiritual and moral values of Muslim society. Suppressed any form resistance. Ban Muslim religious organizations, harassment and physical destruction of the mullahs and imams, closing mosques undermined organizationno-mobilization base of Islam in Kazakhstan. The changed life of Kazakhs helped erosion of religious traditions and the formation of an atheistic worldview Kazakh population.

Keywords: mosque, madrasa, prohibition, destruction under the pretext of being outdated, repressive policy, spiritual monuments, exceptional cruelty.

Аннотация: Приход Ислама на территорию Средней Азии и Казахстана в VII-VIII вв. непосредственно связан с духовным развитием. Принятие Ислама одним из первых среди тюркских государств, изучение Корана и использование ценностей Священной книги стали гарантией создания прочного фундамента государства. К сожалению колониальное правление в XIX в. царской России в Казахстане, а также коммунистическая эпоха, существовавшая на нашей земле 70 лет значительно подорвала устои ислама. В течение семидесяти лет религия была преследуема командно-административной системой Советской власти, впоследствии притеснения она чуть не утратила почву, а ее история чуть не стерлась в людской памяти. Настало время взглянуть правде в глаза, подойти к данному вопросу открыто и честно, то есть изучить механизм ее преследования. Истребительская политика исторических и духовных памятников в советский период привел к резкому уменьшению духовного и интеллектуального уровня общества. Признавая ис-

ламскую религию главным препятствием на пути внедрения своей идеологии в казахские аулы, большевистская партия под предлогом старых традиций приступила к ее ликвидации в короткие сроки. При этом у них не было других методов борьбы, кроме метода насилия, потому что все их идеи были лишь неосуществимой фантазией. А исламоведы как глубоко образованные сторонники справедливости и верности, борцы за справедливое общество являлись для большевиков не только конкурентами, но и сыграли спланированную и воспитывающую роль в жизни общества. Советская тоталитарная система в отношении религии проявляла свою особую дерзость, вмешательство в духовный мир личности, игнорирование всех нравственных принципов. Закрытие мусульманских мечетей и уничтожение исторических памятников, преследование и физическое уничтожение мулл и имамов, подорвали организационно-мобилизационную базу ислама в Казахстане. Изменившийся образ жизни казахов способствовал размыванию религиозных традиций и формированию атеистического мировоззрения казахского населения.

Ключевые слова: Мечеть, медресе, запрет, разрушение под предлогом устаревших традиций, воинственная политика, духовные памятники, особая жестокость.

Қазақстан тарихының «ақтандақ» беттерінің бірі Кеңес өкіметінің тарихына, дініне, діліне, тіліне қарсы жүргізген саясаты болды.

Жалған интернационалдық қағидалармен қаруланған әміршіл жүйе өз саясатын жүргізуге лайықты, оны қолдап-қолпаштайтын жасанды идеологияның қызметіне сүйенді. Әсіресе ұлттың табиғи болмысын еріксіз өзгертетін, оны біртіндеп білдірмей аздырып-тоздыратын саяси идеологияның күшімен халық санасына улы сына қағылды. Осы саяси жүйе кеңес дәуірінде қазақтарға ұлттық салт-дәстүр жолымен өмір сүруге тыйым салып, кедергі жасады. Ғасырлар бойы өміріне рухани азық етіп келген мұсылмандарды дінінен аластау мақсатында Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасына, ұлттық бірлік нышаны ретінде қоғамдық өмірде ерекше маңызға ие киелі орындарына, халық арасында ерекше құрметке ие мәдени мұра ескерткіштеріне қиянат жасала бастады. Қазақ КСР-кезінде тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жайында жүргізген шаралар тек Ресейге қатысты болғандықтан автономиялық

немесе одақтық республикаларға қатысы болмады.

Мәдени мұра ескерткіштері – мәдени жерлеу және ғұрыптық-мемориалдық құрылымдар мегалиттік ғимараттар (меңгірлер – «алыптас», «дәутас», «бағаната», «сымтас», «қорғантас», «қанаттас», «қотантас», «бесіктас», т.б.), тас қорымдар, тас қорғандар, тас ғибадатханалар (мұнара және киіз үй тәрізді) «дың», «ұйтас», т.б. болса, исламның діни сәулеті – мешіттер, медреселер, мұнаралар, әулиелер мазары, кесене, сағатам, қоршаулар еді. Азаматтық сәулет өнері – ортағасырлық моншалар, тұрғын үйлер, тұрғын үй-коммуналдық кешендер, әртүрлі гидротехникалық құрылыстармен (кәріз, сардоба, түрлі арық арналары және т.б.) бар еді, әртүрлі діни нанымдардың діни ғимараттары, тарихи оқиғалардың есте қалатын орындары, сондай-ақ табиғаттың көрікті жерлері де болды. Қазақ жерінде сәулет өнері VII – VIII ғасырлардың өзінде-ақ керемет дамып, көптеген шаһармен отырықшы елді мекеннің болғанына тарих куә. Оңтүстік өңірлерде қалалар моңғол шапқыншылығына дейін де, онан кейін

де қарыштап өскен. Тараз, Отырар, Түркістан, Сауран, Сұнақ, Құмкент секілді белгілі қалалардан басқа «Алтын төбе», «Құйрықты төбе», «Қара төбе», «Ақ төбе», «Қауған төбе», Абыз төбе» деген ескі шаһарлардың орнындағы төбелердің құпиясы әлі ашылмастан, «Әулие орындар», «Сансыз бап», «Отыз баб», «Түмен баб» деген ұғымдарымен белгілі. Ертедегі қазақ жеріндегі ірі қалалар Тараз, Түркістан, Отырар, Сайрам (бұрынғы Испиджаб) X – XV ғ. салынған әулие күмбездер ондап саналады. Исламның мемлекеттік дін ретінде орныға бастаған кезінен бастап мешіттер мемлекеттің басты ғимараттары ретінде сәнді кескіндемемен, мозаикалық керамикамен, бедер суреттермен, ағаш және ғаныш ойма суреттермен безендірілген еді.

Осы тарихи және діни сәулет өнер нысандары, маңызды тарихи оқиғалармен тығыз байланысқан тарихи құндылыққа толы нысандар кеңестік дәуірде қарқындап жойыла бастады. Мысалы, 1917 жылы дінмен күрес саясатына дейін дейін Қазақстанда 26 000 мешіт болса, 1943 жылғы құжатта солардан 19 мешіт қалған (1711-қ., 2-т., 13-іс: 99 п.). Кеңес өкіметінің «аса маңызды шарасы» бос қалған мешіттермен шіркеулерді бұзып, оларды қамбаға, ауылшаруашылығы техникасын сақтайтын гаражға, атқораға, дүкенге, шеберханаға айналуына әкеліп соқтырды.

Кеңестік идеологияның коммунист көсемдері Қазақстанда кең көлемде, айналадағыларға жария түрде көрініп жүрген діни қалдықтардың бірі «Әулие жерлерге» табыну салты болып тұр. «Әулие» деп аталатын жерлер мен мекендер тарихи көнелігімен, жай қарағанда алғашқыда түсініксіз сырларымен адамға сұс келтіреді деген идеологияны қаруланып, коммунистік-атеистік саяси ұстанымды негізге алды.

Дүниеден хандар да, батырлар да, көрегендер де, киелі адамдар да өткен. Халық әулие тұтқандарын олардың көзі тірісінде-ақ мойындап, дүние салғаннан кейін қастерлеген. Әулие адам деп барлық жиған-тергенін кембағалдар мен жетім-жесірлерге үлестіріп, халық үшін жанын пида ететін адамдарды атаған. Былайша айтқанда, жүрегі пәк, ойы мен пиғылы таза, ниеті ақ адамдар болған. Олардың атын қастерлеп, басына қайғы-қасірет түскенде, ауруынан жазыла алмағанда, перзентке зар болғанда сыйынған, рухымен желеп-жебеуін тілеген. Соғылған зәулім күмбездер, түрлі құрылыстар, минерал сулы бұлақтар, газ шығып жатқандықтан дыбысы естілетін жерлер, тағы басқа табиғат құбылыстарына баға бере келе коммунистік идеологияның негізін қалаушылар: –«Діндарлардың өтірік аңызына ілесіп, толып жатқан «аталардың» басына барып түнеушілерді біз діннен, «әулие мәрхәмәтінен» аршып, арашалап алуымыз керек, осы мағынада дінге қарсы күрес, «әулие аталарды», түрлі надандықты мақтауға қарсы күрес ең игілікті, ең құрметті жұмыс болуы керек», – деді (Дастанов, 1967). **Алғашқылардың бірі болып 1917 жылы Тараздағы Хамрақұл ата мешіті (1883 жылы салынған), Әбдіқадыр мешіті қиратылды. Мұсылмандар құдайға құлшылық ететін қасиетті орын – мешіттерді жою осылай басталды.** 1936 жылы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі қазан Ленинградтағы эрмитажға жөнелтілген. Қазанның диаметрі 12,5 метр, биіктігі 1,7 метр, салмағы 2 тонна болған. Қазанның сыртқы жақтауын айналдыра Құранның тоғызыншы сүресінің 19-аяты жазылған. Төменгі жағында қазанды жасаған табриздік ұста Абдел Азиз ибн Сарвареддин делінген. Құлпытас яшмадан жасалған, Ақсақ Темір сыйлаған шамдардың бірін

Ленинградқа, екіншісін кесенені басқарушылардың бірі Париждің музейіне ұрлап сатқан. Ал 1956 жылы Қожа Ахмет Яссауидың тасбиығы деген тауықтың жұмыртқасындай тас зат та жоғалып кетеді. Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі кітапхананың екі қабаты да түрлі діни кітапқа иін тіресіп тұрған, біразы 1950 жылдарға дейін сақталып келген, бірақ бақылаудың жоқтығынан кім көрінгеннің қолында кеткен. Іске асқандарын сатып пайдаланған. Түрлі түсті майда керамикадан құрастырылған, алтын жалатқан михрабы көзге бірден түсіп тұрған, бетінде Алланың сипатын баяндайтын Құранның Бақара сүресіндегі Аятүл Күрсі кілемге салған өрнегі болған. Бұл мешітте бейсенбі күндері түнімен отырып, ғұламалар мен дәруіштер «Жәһр» оқуға, яғни дауыстап зікір салып мінәжат етуге 1962 жылға дейін рұқсат етілген. Құдықханадағы 10 метрден шығып тұрған су 1952 жылы кесенені қалпына келтіру жұмысы жүргізілгенде пайдаланылған, бірақ шығыр арқылы тартылғандықтан, құдықтың кереңелері опырылып құлап, құдықтың түбі көміліп, 1961 жылдан бастап суы тартылып қалған.

Қазақстанда тарихи және мәдени ескерткіштері жайында жүргізген шаралар тұңғыш рет 1947 жылдың 23 қыркүйектегі №833 үкімет қаулысы бойынша «Ескерткіштерді қорғау» Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысымен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы сәулет істері басқармасының қарамағына берілді. Бір жылдан кейін 1948 жылы 14 қазанда Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесінің «Ескерткіштерді қорғау және сақтау шаралары туралы» қаулысы шығып, Қазақ КСР-і «Сәулет және археология ескерткіштерін сақтау» туралы заңы күшіне еніп, Арыстан баб, Абдул Азиз баб, Ысқақ баб, Ибраһим ата, Қожа Ахмет Яссауи, Айша бибі, Ба-

баджа хатун материалдық ескерткіштер деп танылады (1711 қ., 1-т., 2-іс: 4 п.). Дәл осы жылы 1947 жылғы 30 қараша, № 482 «секретно» (құпия) қаулысы бойынша, дінге сенушілердің «қасиетті орындарға» (бұлақтар, үңгірлер, мазарлар) барып түнеуіне тыйым салынып, ол жерлерді жаппай жабу орын ала бастайды. Гурьев облысындағы Қызыл-Қоға ауданындағы – әулиелі жерлер «Матен-қожа», «Шұбар атты Малаым қожа», Жилокин ауданындағы «Бац» қорымдарының жанынан шығып жатқан «емдік қасиеті бар суларға» бару тоқтатылған. Ескі уақытта ол жерлерге психикалық ауруы барлар, ревматик аурулар, сал аурулар барып тұрғанына қарамастан, кеңес өкіметі бұл жерлерді жаба бастайды. Осы қаулы бойынша Көкшетауда Жаман теңіз – тау, Келеров ауданында «Күлсары әулие» қорымы қазір көрінбей тұр десе, келесі сенушілердің мінәжат ететін мазары «Тұнғазы – әулие» қорымы Чаглинка арығының бойында жермен-жексен болып тұр, Павлодар облысындағы «Исхан хазірет» қорғаны қорғалмай, қирап жоқ болып кету алдында тұр, ол жерлерге ешкім бара алмайды деп көрсетеді Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Діни істер жөніндегі Кеңестің өкілетті қызметкері Н. Сабитов (1711-қ., 1-т., 23 іс: 116 п.).

Дегенмен Сайрамда 1948 жылы Гар (жер асты пещерасында) Хасту-Хизыр мінбері мен мазары, араб жаулаушысы Падша Малик ата, оның баласы Мура-Али баб, Абдулғазиз баб мазары, Қарашаш ана, Ибраһим ата, Қаз Хусаин мазары, Калям баб мазары, Ходжан Тали мазары, Манкентте Джалал баб, Шымкентте «Қошқар ата», т.б. сақталған (1711-қ., 1-т., 23 іс: 116 п.).

1948 жылдың 6 ақпанындағы №27 (2315) Павлодар қаласы «Қызыл Ту» газетінде Павлодар облысы бойынша Баянауыл ауданы Жамбыл атындағы колхозда

«Қызыл тау», екіншісі Баян тауындағы «Жаман аула», Куйбышев ауданы «Аққөл» совхозындағы «Исахан хазрет» жерлерінің де сенушілерден тазарғаны жазылған. 1949 жылғы дерек бойынша Жамбыл облысындағы «Мерке әулие» мазары жойылса, «Қара төбе», «Шашты әулие» әлі де болса сенушілердің зиярат орны болып тұр деп көрсетілген (1711 қ., 1-т., 2-іс: 155 п.).

Алматы облысындағы «қасиетті орын» Жамбыл ауданындағы Жангелді елді мекеніне жақын жердегі «Арасан-Қорасан», Шелек ауданындағы «Аяқ-Қалқан», Қаскелең ауданындағы Пригородный көкөніс-сүт кеңшарының территориясындағы бұлақ болған. «Арасан-Қорасан» Жангелді ауылынан 5-6 шақырым жерде кішкене арығы бар сайда орналасқан, бұл жерден 2 бұлақ көзі ашылған). *Арасан-Қорасанға бару 1930 жылы тоқтаған, бірақ 1947 жылы Уәкіл Н. Сабитов бұл жерге бару қайта жандана бастағанын, 2 құндықтың біреуінен суық су, біреуінен +27° жылы су ағып тұрған.* 1944-1945 жылдары бұлақ басына «кезбе молда» Адходжаев Сақтаған (1711 қ., 1 т., 26-іс: 49 п.) орналасып, осы жерге қоныстанғанын мәлімдейді. 1951 жылы бұл жердің суы зерттеліп, ешқандай да емдік қасиеті болмаған деген тұжырым жасайды. Сөйтіп, Жамбыл аудандық партия комитеті мен Жангелді ауылдық кеңесінің шешімімен «Арасан-Қорасан» жабылып келушілерге тыйым салынған. Қаскелең ауданындағы Пригородный көкөніс сүт кеңшарының территориясындағы бұлақ суы 1957 жылы зерттеліп, оның емдік қасиеті дәлелденбегендіктен ұжымшарлар жерді айдап, дақылдар сеуіп тастаған.

1949 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі уәкілдіктің аға инспекторы Шәкен Гали-

хайдаровтың мәліметі бойынша Жамбыл облысындағы мына кесенелер: 1. «Әулие ата» – Қарахан баба мазары (1949 жылы тіркелген), 2. «Тектұрмас мазары» (1949 жылы тіркелген), 3. Сыпатай батыр мазары (1949 жылы тіркелген), 4. «Шашты әулие». 5. «Мерке әулие», (30 май 1949 жылы тіркелген) деп көрсетілгенмен, «Тектұрмас әулие», «Әулие ата» (ол жерде облыстық музей орналасқан) басында құран оқуға тыйым салынып, **«Мерке әулие» мазары жойылған** (1711 қ., 2-т., 81 іс: 14 бет.). Ал **Ақтөбеден 30 шақырым жерде «Бекқұл аулы» мазары тұрған, оны Есет батырдың сауытшысы деп санаған, 1949 жылы ол жер жойылған.** Міне, осылайша, тек қасиетті орын ғана емес, тарихи ескерткіш саналатын көптеген мазарлар әпербақан коммунистердің талқандауына ұшырап, елдің рухы мазаққа айналды.

1958 жылғы 28 қарашадағы КОКП Орталық комитеті Президиумының жаңа тағы бір қаулысында «Әулие жерлер деп аталатын орындарға баруды тоқтату шаралары туралы» шешім қабылданып, бұл шараның астарында қалған мешіттерді жою жатты. Қазақстанда тіркелген 26 «қасиетті орынның» 1959 жылы 13-і жабылған, оның ішінде 1958 жылы Қызылорда облысындағы қасиетті орындар – «Арыстанбай әулие», «Қожан қожа», «Адам ата», «Қуандық әулие», «Сараман қожа», «Базар қожа» мазарларына бару тоқтатылды. Ал «Сығанақ», «Қорқыт», «Ақтас», «Оқшы ата», «Қора Сайын», «Бегім ана» мазарлары облыстық еңбекшілер депутаттарының шешімімен республикалық дәрежедегі мәдениет және тарихи орындар қатарына енгізіліп, оған діни рәсімдер орны ретінде пайдалануға тыйым салынды (708 қ., 34-т., 1651-іс: 194 п.). Одан басқа «Есабыз ата», «Асан ата», «Ғайып ата», «Қыш ата», «Босбол

би» сияқты ұлылар халық зердесінен жойыла бастады. Бір ғана Шиелі жерінің өзінде бұдан бөлек тағы да қаншама қасиетті орын болғаны белгілі. Айталық, «Бестам», «Жүніс әулие», «Бақты ата», «Қабыл ата» кесенелері, бертін келе бой көтерген «Қызыл там», «Жөлек», «Бәйгеқұм» тағы басқа орындар ата-бабамыздың қолымен тұрғызылған, ұрпақтан ұрпаққа сақталып келе жатқан қасиетті жерлері болғаны белгілі. Осының бәрінде қазақ тарихы бар, ата-бабамыздың тарихы бар жерлер қараусыз қалды.

Ал Оңтүстік Қазақстан облысындағы 1958 жылғы тізім бойынша 16 «қасиетті мазардың» 1960 жылы 14-і жабылған. Олар: Қожа Ахмет Яссауи (1397 ж.), Арыстан баб, Исмаил ата, Ибраһим ата (XII ғасырда салынған), Қарашаш ана екеуінен Қожа Ахмет Яссауи туған), Құсайын қазы, Мұралы баб (XII ғ.), Хазір, Хожжали талі, Ұзын ата, Асық ата, Баба дербіш, Қошқар ата, Ұкаша ата қорымы жабылып, 1964 жылы бір де-біреуі қалмаған.

Ал 1960 жылғы дерек бойынша 23 мазар «киелі жер» деп анықталған. Оның он төрті Оңтүстік Қазақстан облысында, алтауы Жамбыл облысында болған. «Әулие жерлер» тіркелген және тіркелмеген болып бөлінген. 1962 жылы тізім бойынша Жамбыл облысындағы тіркелген кесенелер: Әулие ата – Қарахан баба мазары, Шамансұр кесенесі, Айша бибі мазары, Бабаджа хатун мазары, Тектұрмас мазары, Сыпатай батыр мазарлары ғана қалған. Ежелгі Сайрамда 400-ге жуық «әулиелердің» кесенелері, күмбездері, мазарлары болған. Олардың кейбіреулерін трактормен талқандап, кірпіштерін шошқа қора салуға таратып әкеткен. Павлодар облысы бойынша қасиетті деп саналатын «суы шипалы» бұлақтар Баянауылдағы «Қызылтау» және «Жаманаула»

деген жерлерге бару тоқтатылған. 1960 жылы Гурьевтегі «әулиелі жер» болып саналған «Сары Өзек» өзенінің бойындағы аты жоқ мола, Доссор мұнай кентінен 12 шақырым жердегі «Байбақты» қорғаны, Индер өзенінің бойындағы «Қыз әулие» қорғандарына түнеу тоқтамай тұрғандығы туралы тізім Орталық комитетке хабарланып отырса, Шевченко ауданындағы «Саназар» мазарына 4 машинамен барып бір күнде 6 қой сойып, 150 сенуші үй тұрғызған әрекетін Құлан ауылдық кеңесінің шешімімен қатаң жазалаған (1711к.,1-т.,110- іс: 9п.). Батыс Қазақстан өлкелік Дін істері жөніндегі Уәкіл Ж. Ирғалиев Ақтөбе облысы бойынша 1941 жылға дейінгі «әулие жерлерге» түнеу 1962 жылы біржолата жойылды деп есеп берген. 1960 жылдың 25 желтоқсанындағы дерек бойынша **Гурьев облысындағы «Әулие жерлер»** – 1. «Сар-Өзек» 1947 жылдары 500-600 адам барып тұрған, 2. «Байбақты» мазары 1950 жылдары 100-150 адам барып тұрған, 3. «Қызыл әулие» мазарына 1917 жылға дейін 1000-ға жуық адам барып тұрған.

1952 жылы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі Қазақ КСР Мәдениет министрлігінің қарамағына өтіп, қайта қалпына келтіру жұмыстары толық аяқталған соң тарихи атеизм музейі, дін тарихының мұражайы, әдебиеттер мен экспонаттар жинау орнына айналдырылып, ал жергілікті басшылар маңына баруға жүрегі дауаламайтындай дәрежеге жетті. Қараусыз қалғандықтан кесененің ішіндегі көп бұйым «қолды» болып, кейбір жәдігерлер талан-таражға түсті (1711 к.,1-т.,111- іс: 75 п.).

Бір замандары қазақ халқының Шортанбай, Мәшһүр Жүсіп, Шәді, Молда Мұса тәрізді көрнекті ақын, ғұламалары оқыған Қарнақ мешіті мен медресесінің жұрнағы да қалмады. Шәуілдір ауда-

нындағы ірі тарихи орын «Арыстан баб» мазары (1860 жылы салынған) атеист үйіне айналып, жанынан «қызыл отау» тігіліп, онда атеистік кітапхана жұмыс істеген. «Арыстан баб» мешітінің сол кездердегі имамы Айтмұханбет Белгібайұлының кеңестік кезеңнің қатыгез қарекеттерінің құқайын көре жүріп қиратылуынан сақтап қалғандардың бірі болды, Сайрамдағы «Ибраһим ата», «Абдул Азиз баба» мазарларына бару жасырын түрде жүргізіліп, осы мазарлардың кілтін ұстап, келушілерге жағдай жасап отырған шырақшылар Асанхан (Хасанхан) Мансұров пен Төрехан Үсенходжаевтың (Төре Хұсанқожаев – көрсоқыр қари) арқасында сақталып қалған (1711 қ., 1-т., 116-іс: 32 п.). Жамбыл облысы бойынша «Әулие Қарахан баба», «Шамансұр», «Бабаджа хатун», «Тектұрмас» және «Сыпатай батыр» мазарларына баруға тыйым салынған. Қаратаудың теріскейіндегі «Баба ата» мешітін коммунистер әуелі астық қоймасы, кейіннен мал қорасы, ақырында шөп қорасы болсын деп ұйғарған. Ал Теріскей медресесінің құжыралары қиратылып, оның қышын әркімдер талап кеткен.

Халықтың рухани санасының тірегі, көненің көзі, өркениеттің ізі, тарихи ескерткіштерді жою, әсіресе Алматы, Жезқазған, Қызылорда, Маңғышлақ, Талдықорған облыстарында жүргізілген. Бір ғана Алматы облысында мемлекет қарамағына алынбаған 635 ескерткіш болды. Жетісу өңіріндегі ортағасырлық Талғар қаласының орнына су тазартатын станция салынып ірі қоқыс төгетін орынға айналған. Шамалған ауылынан 3 шақырым жерде орналасқан 10 сақ қорғанын бұзып егістікке айналдырған. Қопа Балхаш жолын салу барысында Алматы облысындағы жалғыз қола дәуірінің қорғаны жойылды. Кеген ауданындағы Төрткөл,

Қызылқайрат, Шелек ауданындағы Шелек қалашықтарының орны жойылды. Ал Талдықорған облысындағы ежелгі петроглифтері бар бірнеше ескерткішті сындырып, Еңбекші селосындағы бөгетті салған. Сарқанд жолының бойындағы Қызыл ағаш ауылының жанындағы б.з.д. VII-V ғасырларға жататын сақ дәуірінің қорғаны бульдозермен тапталған. Қойлық қаласының қалдықтары бұзылып, Маңғышлақта бұрынғы қабір-мазарлардың орны бұзылып, жаңа қорғандар салынды. Ақтөбе облысы Мартөк ауданында Сармат дәуіріне жататын Ногорненск қорғаны тоналған. Жезқазған облысы Шет ауданындағы екі сақ қорғанын су қоймасына айналдырған. Қожа Ахмет Яссауи мазары төңірегіндегі мәдени қабат дүңгіршектер салу үшін тазартылған. Шолақ қорған, Рабия Сұлтан бегім мазары, Әулие Құмшық ата, Әлқожа ата сарайлары, Сайрам мешіті, Сордоба Мирзо-Рабат мешіттері жойылған. Қызылорда облыстары бойынша Көкесене қалашығы, Жүніс әулие, Бегім ана мұнарасы, Қарағанды облысы бойынша Қызыл кент сарайы жойылды (Әбдіраман, 2005). Жамбыл қалалық еңбекшілер депутаттары кеңесінің шешімімен «Тектұрмас» мазары бұзылып жермен-жексен етілген (1711 қ., 1-т., 128-іс: 288 б.). Ал Жамбыл облыстық комитетінің шешімімен «Айшабибі», «Бабаджахатун» мазарлары Ақкөл колхозына шаруашылыққа пайдалануға берілсе, Мерке ауданындағы «Сыпатай батыр» мазарына келушілерді тоқтату үшін «комсомол жастар» күзеті қойылған (708 қ., 73-т., 108-іс: 3 п.).

Діни орындарды жабу, қирату салдарынан көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер жойылып, осы жағдайға байланысты академик тарихшы М.Қ. Қозыбаев: «Кеңес өкіметі өз азаматтарына дін мен ождан бостандығын жариялай

отырып, атеистік саясатты өршіте түсті. Бұл жолда барлық моральдық нормамен адамдардың құқығы аяусыз тапталғаны мәлім. Оған барлық ауылдық жерде мешіттердің жаппай тартып алынып, қиратылуы, кей жерлерде мәдени-ағарту орындарына беріледі-міс деп жабылған мешіттердің астық қоймаларына немесе мал қамайтын қораларға айналуы толық дәлел бола алады» (Қозыбаев, 1998).

Осы жылдары Қожа Ахмет Яссауи кесенесінен басқа да ескерткіштер қираудың аз алдында тұрды. «Арыстан баб» мазарының бір жағы шөге бастаған. Сайрамдағы ескі ескерткіштер жойыла бастаған, Сыр бойындағы кішігірім ескерткіштердің көбі мемлекет қарауына алынбаған. «Киелі жер» 1963 жылғы дерек бойынша Гурьев облысында қаладан 14 км жердегі «Сары Өзек» Доссордан 12 км жердегі «Байбақты» қорымы, «Матен қожа», «Сұлтан Уайс», «Басшы» қорымдары болып, оған Б. Масқарбаев, К. Бисембаев шырақшы қызметін атқарған. 1963 жылы Ақтөбе, Орал облысындағы киелі жерлер түгел жабылды деген есеп берілген (708 қ., 73-т., 108-іс: 5 п.). 1963 жылы Жамбыл облысында «киелі орындар» Әулие ата – Қарахан, Шамансұр, Айша бибі, Бабаджа хатун, Тектұрмас, Сыпатай батыр басына түнде түнеушілер көбейсе (708 қ., 73-т., 108-іс: 3 п.), Гурьев облыстық еңбекшілер кеңесінің Атқару комитеті атына Гурьев облысы бойынша 1965 жылы «Байбақты», «Мажен қожа», «Сұлтан Уайс» сияқты киелі жерлерге бару тоқтатылды деп дін істері жөніндегі облыстық уәкіл Ш. Тоғаниязов есеп берген (708 қ., 34-т., 1651-іс: 18 п.).

1965 жылы тамыз айында Алматы облысы Жаманты ущельесіндегі «Арасан» суына 1962 жылы 12. 04. № 257 Қазақ КСР Дін істері жөніндегі уәкілі болып сайланған Құлымбетов Камал, Алма-

ты облыстық дін істері жөніндегі уәкіл Р. Шаймарданов келіп, ондағы судың түбінде сынап жатқанына қарамастан, бірнеше минералды қоспалардан тұратынын көре тұра «ешқандай қасиеті жоқ» деген үкім шығарып, емге келушілерге тыйым салады (708 қ., 34-т., 1651-іс: 20 п.).

1975 жылы Шымкент облысы Түркістан ауданында «Үкәша ата» бейітіне әйелдер ұзақ уақыт бала сұрап түнеп жүргені, Торғайда ХІХ ғасырдың аяғында ұста Айтмағамбет тұрғызған «Сарыбас қажы» мешіті, ұлтазаттық қозғалыстық басқару орталығы болған және оның тұсында қару-жарақ соққан ұстахана болғанын, жанында «Ыссық ата» орнын әулие деп сыйынып келгені, Гурьев облысында Индер көлінің балшығы мен тұзының шипалық қасиеті бар деушілік те діни нанымға сенуден туған делінеді. 1975 жылы Маңғыстау облысындағы «Шопан ата» дейтін жерге малдың індеті болмайтын орын ретінде табынып, сыйынатын орындар болған.

Қабірлердің сыртын жаңартуға, ал мазарлардың кейбіреуінің құрылысы жоғары сәулеттік стильде салынғаны олардың тарихи ескерткіш екені, оны сақтау мәселесі қаралмады. КОКП Орталық комитеті үгіт-насихат бөліміне Жезқазған қаласының бас сәулетшісі К.О. Тұрлыбаев ресми құжат жолдап, онда Жезқазғандағы мазарлардың кейбіреуінің құрылысы архитектуралық мазмұны жағынан сапасы жоғары өнер туындысы түрінде қаланғаны, оларды сақтау керектігін жазады. 1973 жылдан бастап мешіттерді жөндеу жұмысы мен қайтадан ашу мәселесі де көтеріле бастады. Мешіттердің есеп шотындағы игерілмей қалған қаражатты (ол 1972 жылмен салыстырғанда 90.223-ке өскен) жаңа мешіттерді салуға жұмсау керектігі мәселе болып қойылғанмен оған рұқсат берілмеген не-

месе мешіттерді жөндеп мұражайлар етіп қайтадан реттеу қарастырылған. Мысалы: «Әулие Қарахан ата» мазарының орнында Жамбыл облыстық тарихи-өлкелік мұражай орналастырылды, Қожа Ахмет Иассауи кесенесі тарихи мұражай болып құрылды. Дегенмен кейбір жерлердегі мешіт пен медреселерді қалпына келтіру жұмысы аяқталған жоқ.

КСРО дін істері жөніндегі Кеңестің төрағасы В.А. Кураедов сайланғалы **Кеңестер одағында біршама оң өзгерістер болған сияқты, КСРО-дағы көптеген ескерткіш тізімге алынып, жөнделе бастады. Қазақ КСР Мәдениет Министрлігі ескі ескерткіштердің бұзылу кесірінен болған шығындарды жариялай бастады, мысалы, 1980 жылғы есеп бойынша 724 тарихи, мәдени ескерткіштерді тізімдеп мемлекет қарамағына алған. Осы кезде 25000 тарихи, діни ескерткіштердің 2297-сі мемлекеттің қарамағына алынды. Қазақстандағы діни ұйымдар осы жылы тарихи, мәдени ескерткіштерді қорғау қорына 1 миллионнан астам ақша аударған.**

Кеңес дәуірі осылай халықты 70 жыл бойы атеизмге тәрбиелеп, құдайға қарсы қоғамның идеологиясымен суарып, замандастарымыздың және олардан тараған ұрпақтарымызды өз дінінен бездіріп жіберсе де, халықтың жүрек түкпірінде жатқан рухани азығы – имандылықты өшіре алмады, еліміз тәуелсіздік алған соң, халықтың діни наным-сеніміне еркін жол ашылды. Бүгінгі

таңда халықтың тіршілігін қамтамасыз етудің жалпы мемлекеттік шаруашылық міндеттерінің тұжырымдамалық шешімдерімен қатар, қазақ елінің тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау (қорғау, сақтау), қалпына келтіру және пайдалану аса маңызды міндет. Бұл – ғылыми қолданбалы бағыттың түзде шоғырланған археология және мемориалдық (күмбезді кесене және т.б.) ескерткіштерінің тағдырын шешуі үшін аса маңызды ғылыми-тәжірибелік бағыт. Қазіргі уақытта ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру жөніндегі ғылыми үйлестіру орталығын құрудың өзектілігі туралы күн тәртібінен түспей келеді. Тәуелсіз мемлекетіміздің рухани мәдениетінің ұлттық құндылығы, ата-баба мұрасы болып саналатын көне ескерткіштерге қамқорлық жасаудың жаңа нақты ұстанымдарын қалыптастыру қажет. Қазақстан Республикасы Конституциясының 37-бабында «Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарихи пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті» деп айтылған. Халқымыздың көзге көрініп тұрған, тарихқа, ғылымға ұшан теңіз жаңалық қосатын мұндай қолда бар қазыналардың шын сырын ашып, жете зерттеу жұмысын кейінге ысыра бермей, жедел шешу керек. Бағалы мұраларымызды қалтқысыз сақтап, бағалай білуіміз керек.

Әдебиеттер

1. ҚРОМА 1711- қ., 2-т., 13-іс: 99 п.
2. Дастанов О. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1967. – 22 б.
3. ҚРОМА 1711 қ., 1- т., 2- іс: 4 п.
4. ҚРОМА 1711-қ., 1-т., 23 іс: 116 п.

5. ҚРОМА 1711-қ., 1-т., 23-іс: 116 п.
6. ҚРОМА 1711 қ., 1-т., 2-іс: 155 п.
7. ҚРОМА 1711 қ., 1-т., 26-іс: 49 п.
8. ҚРОМА 1711 қ., 2-т., 81-іс: 14 бет.
9. ҚРПМ 708 қ., 34-т., 1651-іс: 194 п.
10. ҚРОМА 1711 қ., 1-т., 110-іс: 9 п.
11. ҚРОМА 1711 қ., 1-т., 111-іс: 75 п.
12. ҚРОМА 1711 қ., 1-т., 116-іс: 32 п.
13. Әбдіраман Ө. Есабыз әулие. – Алматы, 2005. – 39-40 б.
14. ҚРОМА 1711 қ., 1-т., 128-іс: 288 б.
15. ҚРПМ 708 қ., 73-т., 108-іс: 3 п.
16. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (екінші кітап). – Алматы, 1998. – 225-226 б.
17. ҚРПМ 708 қ., 73-т., 108-іс: 5 п.
18. ҚРПМ 708 қ., 73-т., 108-іс: 3 п.
19. ҚРПМ 708 қ., 34-т., 1651-іс: 18 п.
20. ҚРПМ 708 қ., 34-т., 1651-іс: 20 п.

References

1. Abdiraman, O. (2005). Yesabyz Aulie. Almaty. – pp. 39–40.
2. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), Fund 708, Inventory 34, File 1651, Page 194.
3. CSARK, Fund 708, Inventory 34, File 1651, Page 18.
4. CSARK, Fund 708, Inventory 34, File 1651, Page 20.
5. CSARK, Fund 708, Inventory 73, File 108, Page 3.
6. CSARK, Fund 708, Inventory 73, File 108, Page 3.
7. CSARK, Fund 708, Inventory 73, File 108, Page 5.
8. Dastanov, O. (1967). The Truth About “Sacred” Places. Almaty: Kazakhstan Publishing House. – 22 pages.
9. Kozybayev, M.Q. (1998). The Memory of History. Vol. 2. Almaty. – pp. 225–226.
10. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 110, Page 9.
11. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 111, Page 75.
12. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 116, Page 32.
13. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 128, Page 288.
14. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 2, Page 155.
15. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 2, Page 4.
16. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 23, Page 116.
17. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 23, Page 116.
18. NARK, Fund 1711, Inventory 1, File 26, Page 49.
19. NARK, Fund 1711, Inventory 2, File 81, Page 14.
20. National Archive of the Republic of Kazakhstan (NARK), Fund 1711, Inventory 2, File 13, Page 99.